

*Monika Nawrot-Borowska*

<https://doi.org/10.26881/pwe.2022.54.02>

ORCID: 0000-0003-1933-0563

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

nawrot10@ukw.edu.pl

## **W co i czym się bawić? Wskazówki w zakresie organizacji zabaw, wykonywania i wykorzystywania zabawek dziecięcych na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku – wybrane problemy**

### **Summary**

**What games to play and what to play with? Tips for organizing play, exercise and the use of children's toys in Poland in the second half of the nineteenth and at the beginning of the twentieth century – selected problems**

This article focuses on instructions and advice on making toys for children and by children, recommendations regarding their use, as well as organization of children's games. The temporal scope covers the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The aim of the present study is to describe selected ideas for making children's toys published in pedagogical press, women's magazines, and press for children and adolescents, as well as methodological pedagogy guidebooks. The article also describes recommendations for the use of the so-called educational toys, used for learning through play. The text contains critical descriptions of selected guides containing suggestions on the organization of children's games, addressed to children, parents and educators, as well as inspirations for games found in the literature and press addressed to the youngest readers.

**Keywords:** history of childhood, play, toy, tips, guides, second half of the nineteenth and early twentieth centuries

**Słowa kluczowe:** historia dzieciństwa, zabawa, zabawka, porady, druga połowa XIX i początek XX wieku

### **Wprowadzenie**

Problematyka zabaw i zabawek dziecięcych w ostatnich dekadach coraz częściej jest podejmowana w obszarze interdyscyplinarnych badań nad dzieckiem i dzieciństwem, także na gruncie historyczno-pedagogicznym<sup>1</sup>. Przedmiotem niniejszego tekstu są wskazówki w zakresie wykonywania zabawek dla dzieci i przez dzieci, zalecenia w zakresie ich

---

<sup>1</sup> Szczegółowy stan badań w zakresie dziejów dziecka i dzieciństwa, w tym problematyki zabaw i zabawek dziecięcych w kontekście historyczno-pedagogicznym, por. Żołądź-Strzelczyk i in. (2016: 24–31);

wykorzystywania oraz organizacji zabaw dziecięcych, zaś cezury czasowe obejmują drugą połowę XIX i początek XX w. Zaprezentowane tu wybrane problemy zostały opracowane na podstawie wyników badań wcześniej podejmowanych przez autorkę tekstu i stanowią ich rozszerzenie i uzupełnienie z wykorzystaniem nowych, dotąd niepublikowanych materiałów źródłowych.

Celem opracowania jest ukazanie wybranych propozycji wykonywania zabawek dziecięcych publikowanych na łamach prasy pedagogicznej, kobiecej, dla dzieci i młodzieży oraz na stronach poradników pedagogicznych o charakterze metodycznym. Opisano tzw. zabawki naukowe, służące do nauki przez zabawę oraz wybrane poradniki zawierające propozycje w zakresie organizacji zabaw dziecięcych (adresowane zarówno do dzieci, jak i do rodziców i wychowawców), a także inspiracje do zabaw znajdujące się w literaturze i prasie dla najmłodszych czytelników.

W drugiej połowie XIX w., szczególnie od lat 70., kiedy zaczęły się rozwijać badania psychologiczno-pedagogiczne nad dzieckiem, zabawę i zabawki zaczęto traktować jako istotne czynniki prawidłowego rozwoju dziecka. Psychologowie i pedagodzy, a także lekarze i higieniści opracowywali klasyfikacje zabaw i zabawek, opisując oprócz ich typów i rodzajów także funkcje i znaczenie edukacyjne (Nawrot-Borowska 2011a; Jakubiak 2015). Racjonalny dobór zabawek i zabaw stał się istotnym zadaniem wychowawczym rodziców, wychowawców, nauczycieli i opiekunów dzieci i młodzieży. Publikowane na stronach przywoływanych w niniejszym tekście czasopism czy poradników metodycznych propozycje wykonywania zabawek i organizacji zabaw dla dzieci, powstałe w ostatnich dekadach XIX i na początku XX w., były zgodne z założeniami psychologii rozwojowej i wychowawczej, wynikały ze znajomości natury dziecka i ustaleń nauki o dziecku – pedologii.

### **W co się bawić? – poradniki i wskazówki do organizacji zabaw dziecięcych**

Inspiracje do organizacji zabaw dziecięcych można było czerpać ze specjalnie opracowywanych w tym zakresie poradników. Były one adresowane w głównej mierze do osób dorosłych – rodziców (przeważnie matek), wychowawczyń, opiekunek, freblanek, ochrośniarek, nauczycielek i nauczycieli, rzadziej do dzieci i młodzieży, choć i takie się pojawiały. Zawierały szczegółowe opisy zabaw zarówno w pomieszczeniach, jak na świeżym powietrzu, ze wskazaniem na wiek i liczbę uczestników, zasady ich organizacji, potrzebne zabawki i rekwizyty, przebieg (Nawrot-Borowska 2013: 85–86).

Jedną z takich książeczek o charakterze poradnikowym w zakresie doboru zabawek i organizacji zabaw dziecięcych z ich wykorzystaniem, adresowaną bezpośrednio do małych czytelników, była pięknie ilustrowana pozycja przełożona z języka francuskiego

---

Kabacińska-Łuczak, Nawrot-Borowska (2018a: 12); Jakubiak, Nawrot-Borowska (2021: 15–63); też np. Bilewicz-Kuźnia (red.) (2017); Kielbasa, Socha (red.) (2019).

pt. *Gry i zabawki dla dzieci naśladowane w francuskiego z 10 rycinami kolorowanymi*, wydana w Warszawie w 1851 r. Zawierała dokładne opisy zabaw w postaci powiastek dla dzieci wraz z prezentującymi je rycinami. W części z powiastek spersonifikowane zabawki zwracają się bezpośrednio do czytelników, wyjaśniając zasady zabaw i gier z ich wykorzystaniem. Wśród proponowanych aktywności były głównie zabawy ruchowe, zachęcające dzieci do aktywności na świeżym powietrzu z użyciem popularnych zabawek: sznur (skakanka), hopki, czyli skok barani, ślepa babka, morze, cztery kąty a piec piąty, jabłko, balon i piłka, wolant i gracje, latawiec, serso (obręcz do toczenia), bilbokiet.

W omawianym okresie popularność zyskały zabawy i zajęcia freblowskie. Założenie Fryderyka Froebła (1783–1852), że człowiek jest istotą czynną i twórczą, spowodowało zmianę w rozumieniu znaczenia zabawy dziecięcej i metod pracy z dziećmi (G.Z. 1903: 138; Bilewicz-Kuźnia 2000; Kustosz 2000). Poradniki metodyczne do zajęć z dziećmi w wieku przedszkolnym metodą Froebła, twórcy pedagogicznej koncepcji ogródków dziecięcych, zawierały szereg zaleceń i wskazówek organizacji zabaw (np.: *Sztuka wychowawczego bawienia dzieci według metody Fr. Froebła* 1860; *Dziecinne ogrody* 1864; *Kilka słów o metodzie froebrowskiej* 1869; *Zabawy, gimnastyka i pogadanki w szkółce froebrowskiej* 1899). Zabawa zaś – według Froebła – była główną i naturalną formą aktywności dziecka. Część zabaw odbywała się z wykorzystaniem darów – przedmiotów zabawy, które nie były klasycznymi zabawkami, lecz materiałami, którymi dzieci mogły swobodnie operować, zaspokajając swoją potrzebę tworzenia i działania: „Zajęciem dzieci jest zabawa. Zabawą zaś dla dziecka jest wszelkie zajęcie, które mu sprawia przyjemność. Otóż jakkolwiek w tym znaczeniu zajęcia froebrowskie są zabawą, niemniej jednak (...) mają cel wychowawczy” (Quick 1895: 351). W opracowaniach zastosowania metody freblowskiej opisywano zabawy i zajęcia z darami, z wykorzystaniem piosenek, marszy, układanie patyczkami, grochem, płaszczyznami (mozaikami z figur geometrycznych), roboty z lepieniem piaskiem, kitem, woskiem, gliną, papierem (tkactwo, wykałanie, wyszywanie, wyginanie, wycinanie), zajęcia w ogrodzie, gry towarzyskie, gimnastykę i śpiew, zabawy i gry kołowe i towarzyskie, gry w piłkę.

Na łamach „Przeglądu Pedagogicznego”, czasopisma poświęconego nauce i wychowaniu szkolnemu i domowemu, wydawanego w Warszawie od 1882 r., publikowano dodatek pod nazwą „Ogródek Dziecięcy”. Ukazywał się on w latach 1891–1904, był poświęcony pracy pedagogicznej z dziećmi w wieku przedszkolnym i oprócz zagadnień teoretycznych zawierał liczne materiały i wskazówki gier, śpiewów, pogadanek, robótek, a także zalecenia do organizacji zabaw dziecięcych, w części inspirowane systemem pedagogicznym Froebła. Opisywano m.in. zabawy z wykorzystaniem piłki, klocków, układanki z ziaren, patyczków, suszonych kwiatów, liści, wyklejanki, wycinanki, mozaiki, modelowanie, wzory wykonywania zabawek (z pudełek od zapalek, łupin po orzechach, szyszek, bibuły, włóczki, gałązek, paciorków, na choinkę), gry (ze śpiewem, w pokoju i na dworze, gry wolne). Wśród autorów treści publikowanych na łamach „Ogródka Dziecięcego” byli cenieni publicyści pedagogiczni, jak np.: Henryk Wernic, Stanisław Karpowicz, Aniela Szyćówna, Izabela Moszczeńska, Władysław Osterloff, zaś wskazówki metodyczne do

zabaw i zajęć dziecięcych wychodziły głównie spod pióra: Marii Weryho, Jadwigi Chrzęszczewskiej, Marii Gersonówny, Marii Keller, Ludwika Jahołkowskiej („Przegląd Pedagogiczny” 1882–1905... 1907: XIV, 112–122).

Oprócz znanych poradników metodycznych do organizacji zabaw i zajęć dla dzieci w duchu freblowskim autorstwa Marii Weryho (np.: Weryho 1890, 1900; Moraczewska 2015), warto zwrócić uwagę na opracowania autorstwa Starego Macieja – Antoniego Stefańskiego (Dereżyński 1936), który napisał i wydał kilka książeczek adresowanych bezpośrednio do młodych czytelników. Opisywał w nich zabawy na powietrzu – na różne pory roku, jak i w pomieszczeniach, zarówno z wykorzystaniem zabawek i pomocy, jak i bez nich (np. *Wesołe chwile* 1898; *Gry i zabawy na wolnym powietrzu* 1898; *Gry towarzyskie* 1899; *Gry umysłowe* 1899). Były wśród nich zabawy zespołowe (np. sitko, kot i myszka, kulawy lis, ostatnia para wychodź, wilk i gąski, czarny mąż, raj, skakanie o premię), gry z użyciem gutaperkowych piłek, serso (obręczy z mieczykami do chwytania), drewnianych drążków, kamieni, liny (np. żyd, stando, extra meta, krykiet, rzucanie piłką do tarczy, prycza – zabawa podobna do palanta, puszczenie kaczek, ciągnięcie liny), a także instrukcje do samodzielnego wykonywania zabawek z dokładnym opisem ich przygotowania (np. fujarki z gałązek wierzbowych, wodotrysk z dyni, latawce, krążółki – drewniane i korkowe bączki, tańczące figurki, spadochrony, papierowe i drewniane wiatraczki), zaopatrzone w stosowne instruktażowe grafiki. W swoich poradnikach zamieścił on także propozycje licznych gier towarzyskich dla dzieci i młodzieży (np. jawor, dzieciół, ślepa babka, obrączka, złota kula, kłaniany, cztery kąty a piec piąty, klapanka, cenzurowany, wszystko zwierzę, co ma pierze, lata, gra w zielone, wykupowanie fantów) oraz gier umysłowych (np. szachy, warcaby, domino, loteryjki, puf, wilczek, młynek, niedźwiedź w matni). By dodatkowo zająć i uatrakcyjnić dzieciom i młodzieży wolny czas, A. Stefański opracował wskazówki do wykonywania różnorodnych sztuczek, doświadczeń i eksperymentów, które były atrakcyjne, niemal „magiczne”, przyciągały uwagę oglądających, a dla wykonujących je miały walor edukacyjny – uczyły np. podstawowych praw fizyki, optyki czy chemii. Można było się nauczyć wykonywać sztuczki, takie jak: ołówek akrobata, uparty talar, pływające jajo, jajo w karafce, zaczarowany papier, tańczący pieniądz, karuzela, diabeł na ścianie, krążące tarcze, moneta na czole, pierścień zawieszony w powietrzu, a nawet proste „figle spirytystyczne”. Wśród proponowanych sposobów umiłania wolnego czasu znalazły się też łamigłówki matematyczne, zagadki, rebusy, szarady i obrazki cieniowe, labirynty, które bawiąc, uczyły. Zabawy z wykorzystaniem zapalek, polegające na stosownym ich układaniu, zgadywanki i zadania liczbowe, obliczenia z wykorzystaniem oczek kostek do gry, rysunki figur bez odrywania ręki od kartki papieru, papierowe wycinanki i układanki wymagały od dzieci cierpliwości, a przede wszystkim – logicznego myślenia. Co istotne, do udziału w proponowanych zabawach, aktywnościach i rozrywkach nie były potrzebne drogie sprzęty czy pomoce, dostępne były więc zarówno dla zamożnych, jak i uboższych dzieci.

Pomysły i wskazówki do organizacji zabaw zawierały także czasopisma dla młodszych i starszych dzieci. Na łamach tego typu prasy publikowano wierszyki, historyjki,

bajeczki, mówiące o zabawie i zabawkach, często uzupełniane – w przypadku czasopism ilustrowanych – grafikami przedstawiającymi sceny zabaw dziecięcych. Prasa dla dzieci zawierała także specjalne rubryki z zagadkami tekstowymi, obrazkowymi, szaradami, rebusami, mającymi umilić czytelnikom wolny czas i zapewnić pouczającą rozrywkę.

Inspiracje do aktywności zabawowych z wykorzystaniem zabawek naturalnych, jak i fabrycznych można było także znaleźć w literaturze dla najmłodszych, w licznych powiastkach, bajkach, historyjkach czy wierszykach, w których bohaterowie przeżywali przygody podczas zabaw, a zabawki były nie tylko ich rekwizytami i atrybutami, lecz często stawały się bohaterami literackimi. Dzieci, czytając adresowaną dla nich prasę czy literaturę, mogły się inspirować opisywanymi scenami zabaw i powtarzać je w realnym świecie. Większość z utworów i artykułów niosła ze sobą wartości edukacyjne, cechował je dydaktyzm, a ich zadaniem było wpajanie wartości, kształtowanie postaw i odpowiednich zachowań wśród czytelników. Przykładem niech będzie lwowskie czasopismo dla dzieci „Mały Świątek” (1887–1920), które załączało dodatek „Świątelko” (1893–1914, 1916–1920). Po skompletowaniu rocznika – stanowił on bogaty zbiór powiastek i wierszyków, m.in. w 1903 r. w tomie *Świątelko. Zbiór powiastek i wierszyków dla małych dzieci* zebrano ponad 70 wierszyków, bajek i powiastek dla małych dzieci, z których w kilkunastu zabawa i zabawki stanowiły główną oś fabuły utworu. Na przykład wierszyk *Mała szwaczka* był poświęcony Janeczce z zapalem szyjącej ubranka dla swoich lalek, *Dzielny rycerz* w zabawny sposób przedstawiał historię o Tadzium, który bawił się w rycerza, atakując wrogów – krowy pasące się na łące, zaś *Jazda* inspirował do zabawy na koniku na kiju. Bohaterką wierszyka *Pracznica* była Stasia piorąca ubranka i pościele swojej lalce, które potem prasowała i starannie układała. Powiastka *Co najlepiej lubię* opowiadała o ulubionych zabawkach dzieci, zaś *W ogródku* ukazywała zabawy w ogrodowej piaskownicy. *Altanka* była historyjką instruktazową do samodzielnego wykonania altanki dla lalek, zaś w *Przygodzie z latawcem* znajdował się opis, jak zrobić latawce. Dodatkowo książeczki dla najmłodszych dzieci często były uzupełniane obrazkami (grafikami w tańszych wersjach, kolorowanymi litografiami w droższych), na których można było zobaczyć sceny z dziecięcego świata zabaw i zabawek. W zamyśle autorów literatury dla najmłodszych było, by po zapoznaniu się z treścią i obrazkami mali czytelnicy nabrali ochoty do podobnych zabaw czy zajęć, jak te opowiadane i prezentowane w historyjkach czy na ilustracjach.

### **Czym się bawić? – wskazówki i wzory do samodzielnego wykonywania zabawek**

W drugiej połowie XIX w. coraz częściej akcentowano wychowawcze znaczenie aktywności dziecka, realizowanej przez różnego rodzaju zajęcia twórcze, roboty i prace ręczne. Obok słoju, polegającego na „zastosowaniu robót ręcznych na polu pedagogicznym i nauce zręczności” (Szczęsna 1903: 333; por. Przyłuski 1903), na początku XX w. popularyzowano na gruncie pracy pedagogicznej różnorodne roboty i prace ręczne, które dziecko

miało wykonywać samodzielnie. Były to zalecenia zgodne z ideami zyskującego popularność na przełomie XIX i XX w. ruchu nowego wychowania (J.S.D. 1908: 373–374; Kaufman 1908). Zabawy i zajęcia tego typu niosły ze sobą wartości edukacyjne, korespondowały z ideą pogłębienia w nauczaniu, a ich celem było „by dzieci to, o czym się uczą, poznawały nie tylko umysłowo, lecz za pomocą zmysłów (...), wszystko, czego się uczą, nie tylko konkretnie poznały, lecz o ile to możliwe, same robiły” (Żółtyński 1912: 337). Zalecano więc przyzwyczajanie dzieci do „zabawiania rąk pracą – do konieczności zrobienia tego lub tamtego przedmiotu” (Żółtyński 1912: 344). Dla młodszych dzieci, w wieku 5–7 lat, zalecano łatwe roboty koszykowe i z papieru (składanie, plecionki), wycinanki figur zwierząt i roślin, wyszywanie różnokolorową włóczką, kalkowanie. Dla dzieci w wieku 7–9 lat dodatkowo proponowano wycinanki z tektury, koszykarstwo, lepienie z gliny, zaś dla dzieci w wieku 9–11 lat, oprócz wcześniej wymienionych – budowanie z tektury, łatwe roboty z drutu czy drewna. Efektem takich zajęć miały być także samodzielnie wykonane zabawki. Do ich sporządzania zalecano wykorzystywać wszelkiego rodzaju pudełka tekturowe (np. po papierosach, gilzach, cukierkach, ciastkach), drewniane (po cygarach, tytoniu), blaszane puszki, słoiki, flaszki (po lekach), gwoździe, druty, srebrny papier (po czekoladzie, herbacie), najróżniejsze pozostałości od przedmiotów codziennego użytku – „w ten sposób można jeżeli nie cały niezbędny materiał, to znaczną jego część mieć za darmo” (Żółtyński 1912: 342). Dokupić polecano tekturę, płótno, rurki i taśmy gumowe, glinę, ołówki kolorowe i farby. Samodzielne wykonywanie zabawek ćwiczyło uwagę dziecka, rozwijało spostrzegawczość, zręczność rąk, pomysłowość, zaradność, miało kształcić dzieci na ludzi czynu.

Pomysły do samodzielnego wykonywania zabawek publikowano na stronach czasopism dla młodszych i starszych dzieci. Zachęcano czytelników do zajmowania sobie czasu różnego rodzaju zabawami, zajęciami i robotami, do których inspiracje regularnie zamieszczano w postaci opowiadań, powiastek, wierszyków i praktycznych instrukcji. Były one adresowane do młodszych i starszych dzieci i charakteryzowały się różnym poziomem trudności. Szczególnie bogate w takie inspiracje było czasopismo „Moje Piśmko. Tygodnik obrazkowy dla dzieci” dla czytelników w wieku 5–11 lat, wydawany w Warszawie w latach 1902–1915 (Nawrot-Borowska 2018a).

Na łamach „Mojego Piśmka” zamieszczano instrukcje do wykonywania zabawek z darów natury – np. gałązek, liści, kwiatów, owoców, warzyw, bakalii czy przypraw. Podawano szczegółowe opisy sposobu ich wykonania, zwykle z ilustracjami instruktażowymi i efektem końcowym – gotowymi zabawkami, mającymi zachęcić dzieci do pracy. Instrukcje zabawek z naturalnych surowców publikowano w dziale „Figielki” (nie ukazywał się on jednak regularnie) lub w postaci powiastek i historyjek. Oczywiście instrukcje te zamieszczano w stosownych porach roku, kiedy poszczególne dary natury były dostępne, np. wzory do wykonywania zabawek z żółędzi czy kasztanów publikowano jesienią, z orzechów, pomarańczy i świerkowych gałązek – w okresie świąt Bożego Narodzenia, z owoców, kwiatów i liści – wiosną i latem itp.



W „Moim Pisemku” szczególnie liczne były instrukcje do wykonywania zabawek z papieru. Polecano dzieciom gromadzić różne rodzaje papieru – listowego, kolorowego, gazetowego, pakowego, tektury, pudełka po różnych produktach, bilety wizytowe, pocztówki, karty do gry itp. Z ich wykorzystaniem – z pomocą nożyczek, kleju – można było wyczarować najróżniejsze cacka, np. układanki logiczne, domki z kart, miasteczka i kolejki z pudełek po zapalniczkach, papierowe laleczki, pajacyki, mebelki i akcesoria dla lalek, koszyczki na upominki, a także bogaty wybór zabawek na choinkę – łańcuchy, sople, gwiazdki, bombonierki, latarenki (Nawrot-Borowska 2018a).

Innym surowcem do samodzielnego wykonywania zabawek było drewno. Roboty z drewna polecano szczególnie starszym chłopcom w okresie zimy. Zajmowały one czas w długie wieczory i doskonale nadawały się na upominki, np. na imieniny, urodziny czy święta Bożego Narodzenia. Do tych zabaw potrzebne były już odpowiednie narzędzia: młotki, piły, miarki, dłuta i gwoździe. Wykonane z drewna meble dla lalek, wózki, taczki, wiatraczki, domki były trwałe i długo mogły cieszyć ich autorów czy młodsze rodzeństwo (M.A.-G. 1909: 458, 473–476). Dającymi się łatwo formować materiałami do samodzielnego wyrabiania zabawek były miękisz świeżego chleba oraz glina. Zalecano, by wykonywać z nich naczynia, garnuszki i inne drobiazgi do kuchenek i domków dla lalek (M.B. 1909: 281).

Wśród zabawek proponowanych na łamach „Mojego Pisemka” były także różnorodne zabawki pływające, np. rybki z papieru i wydmuszek, które podczas wykonanej według instrukcji zabawy ze zmianą ciśnienia i gęstości płynu unosiły się na wodzie, ucząc dzieci praw fizyki, statki parowe napędzane spirytusem, a nawet pływające zabawki magnetyczne (K.S. 1903: 365; *Statek parowy* 1904: 61; *Mądra rybka* 1906: 140; M.B. 1906: 73).

Czasopismem pedagogicznym, które może posłużyć jako przykład bogactwa inspiracji do organizacji zabaw dziecięcych i instrukcji do samodzielnego wykonywania zabawek dla młodszych i starszych dzieci, było „Dziecko”. Ukazywało się ono w Warszawie w latach 1913–1915. Było poświęcone wychowaniu domowemu i społecznemu, popularyzowało naukę o dziecku – pedagogię oraz idee ruchu nowego wychowania (Nawrot-Borowska 2021). Zabawa, uznana za jedną z naczelných aktywności dziecka, a także jej atrybuty – zabawki były tematami często podejmowanymi na stronach miesięcznika. W każdym numerze publikowano artykuły zarówno o charakterze teoretycznym, opisujące specyfikę zabaw i zabawek dziecięcych, jak i teksty o charakterze instruktażowym. Wśród autorów tych tekstów były m.in.: Maria Weryho, Jadwiga Chrzęszczewska, Barbara Żulińska, Natalia Osterloff i Romana Pachucka. Pismo zawierało odrębne działy: „Zabawy i zajęcia dla młodszych dzieci”, „Gry i zabawy dla dzieci i młodzieży”, „Zajęcia dla małych dzieci”, „Slojd (nauka zręczności)”.

Na łamach „Dziecka” zamieszczano metodyczne wskazówki do prowadzenia różnorodnych gier i zabaw – ruchowych, muzycznych, muzyczno-ruchowych, ze śpiewem, obserwacyjnych, konstrukcyjnych, zajęć plastycznych (np. malowania, modelowania, lepienia, układania wzorków z ziaren), robót ręcznych, gwoździkowych (z wykorzystaniem niewielkich, ozdobnych gwoździków), nakrapianych (z suszonych liści przyklejanych do

kartki i nakrapianych farbą), fałdowania (składania) papieru, intarsji (wycinania wzorów na drewnianych deseczkach), a także slojdu, w tym robót gałązkowych (brzozowych, leszczynowych lub jaworowych). Wśród licznych propozycji zabawek do samodzielnego wykonania były takie, które miały powstawać z ogólnodostępnych i tanich materiałów – papieru, drewna, tkanin, gałązek, pudełek, patyczków i drucików. Publikowano np. instrukcje do wykonywania papierowych laleczek, drewnianych młynków, wiatraczków, mebli i wózków dla lalek, miasteczek i kolei z tekturowych pudełek. Wszystkie propozycje miały zaspokajać dziecięcą potrzebę tworzenia, aktywności i zabawy (Nawrot-Borowska 2016).

### Ubrania i sprzęty dla lalek

Na łamach popularnej w drugiej połowie XIX i na początku XX w. prasy kobiecej ukazywały się tzw. dodatki modowe. Zawierały one przegląd mód na dany sezon, wzory ubiorów i innych prac z zakresu tzw. robót kobiecych – szycia, haftowania, robót szydełkowych, drutowych, koronkowych, propozycje zdobienia strojów i sprzętów domowych wraz z tablicami krojów. Wśród nich publikowano też wzory ubrań dla lalek – zarówno do uszycia, jak i wydziergania. Przeznaczone one były – oprócz dorosłych czytelniczek – także dla dziewczynek, które mogły podjąć samodzielne próby wykonania takiego ubranka dla swej lalczynnej córeczki. W programach domowej edukacji dziewcząt nauka robót kobiecych zajmowała istotne miejsce, więc instrukcje wykonywania strojów dla lalek mogły być wykorzystywane do nauki sporządzania wykrojów krawieckich, szycia różnymi ściegami, wyszywania i dziergania. Samodzielnie uszyte stroje mogły służyć do wyposażenia lalczynego kuferka w najnowsze, zgodne z trendami mody stroje – od bielizny, przez sukienki, fartuszki, okrycia wierzchnie, buciki, po dodatki: torebki, parasolki, kapelusze. Za przykłady niech posłużą tu wzory ubrań lalczynych publikowane w jednym z najbardziej popularnych i długowiecznych czasopism kobiecych – „Bluszczu” (1865–1939). Na przykład w jednym z dodatków wzorów ubiorów i robót z 1876 r. zaprezentowano kostiumy spacerowe dla lalki o sylwetce dorosłej kobiety, sukienkę dla lalki-dziewczynki, a także dla lalki niemowlęcia w beciku, wraz z opisami i krojami (*Wzory ubiorów dla lalek* 1876). Kilkadziesiąt lat później popularność wzorów ubiorów dla lalek nie słabła i np. w 1914 r. znajdujemy opis bielizny z cienkiego materiału dla lalki, zostały tam również przedstawione lalki w haftowanej sukience i marynarskim płaszczku (il. 1) oraz zamieszczono wykroje poszczególnych elementów stroju – koszulki nocnej i daytimej, stanika, majteczek, spódnicy princessy, sukni, pończoch, kapturka, trzewiczków, rękawiczek i woreczka, ze wskazaniem rodzajów ściegów, jakimi powinien być szyty każdy z nich.







N. 16. Meble dla lalki. Dąseńi patrz fig. 109—112.

### II. 3. Meble dla lalki

Źródło: „Tygodnik Mód i Powieści” 1895, nr 50 (dodatek „Ubiory i roboty”).



N. 17—18. Lalki w ubraniu wieśniaków badeńskich. Krój N. XVII i XVIII.

### II. 4. Lalki w ubraniu wieśniaków badeńskich

Źródło: „Tygodnik Mód i Powieści” 1895, nr 50 (dodatek „Ubiory i roboty”).

Inna z wielu takich zabawkowych propozycji ukazywała wzór wykonania altanki nadmorskiej dla lalek robotą koszykową (il. 5).

Starsze rodzeństwo może przygotować dla młodszych zabawkę przypominającą pobyt nad brzegiem morza, w altance zasłaniającej od wiatru, 31 cm wysokiej, 18 cm szerokiej, robotą koszykową. Wnętrze pokryte płóciowym perkalą, u dołu ławeczka do siedzenia, brzegi ozdobione gałązkami i kwiatkami. Lalki 22 i 18 cm wysokie; chłopczyk w ubraniu marynarskim uszytym z kaszmiru granatowego, dziewczynka w białej kaszmirowej sukni i w zarzutce na głowie (*Lalki w altance nadmorskiej* 1895: b.s.).

Jak widać w przywołanych przykładach instrukcji do wykonania lalczynych mebli, dzieciom zalecano także samodzielnie wytwarzanie lalek. Nie trzeba było kupować gotowych zabawek, gdyż sklepy i sklepy oferowały sprzedaż poszczególnych części, z których można było stworzyć lalkę od podstaw – w dowolnym rozmiarze, w zależności od potrzeby i zasobności portfela. Dostępne były różnego rodzaju główki (biskwitowe, metalowe, nietłukące), peruki (często z naturalnych włosów), korpusy (skórkowe, z tkanin, masy papierowej, drewna), ręce i nóżki, a także lalczynie ubrania i dodatki.



N. 3. Lalki w altance nadmorskiej.

Il. 5. Lalki w altance nadmorskiej

Źródło: „Tygodnik Mód i Powieści” 1895, nr 51 (dodatek „Ubiory i roboty”).



Mody i stroje na różne pory roku i okoliczności zamieszczano na grafikach lub litografiach, a wśród ubiorów dla osób dorosłych – głównie kobiet – publikowano także propozycje ubrań na różne okoliczności dla dzieci w różnym wieku: od niemowląt po nastolatki. Najczęściej sylwetki dzieci prezentowano w sytuacjach zabawy, a także w otoczeniu zabawek. Były to zarówno sceny zabaw na świeżym powietrzu, w ogrodach czy parkach, ale i w pomieszczeniach zamkniętych – w pokojach dzieciennych, bawialnych czy w salonach. Takie sceny mogły być inspiracją dla czytelniczek do organizacji podobnych zabaw swoim dzieciom. Ponadto pozwalały na obserwację zamieszczanych na grafikach najpopularniejszych w danym sezonie zabawek dziecięcych (Nawrot-Borowska 2018b). Na przykład na jednej z grafik z „Tygodnia Mód i Powieści” z 1895 r. zaprezentowano ubrania dla dziewczynek od wieku niemowlęcego do kilkunastoletnich panienek (il. 6). Zgromadzone z salonie dziewczęta zajmują się zabawą – najmłodsza przegląda ilustrowaną książeczkę, kilkulatki bawią się kołyską z pościelą dla lalki, biczykiem i wielbłądem na kółkach. Najstarsza z dziewcząt zajęta jest tzw. robotą drzewną – wycina szczyrykiem wzory na drewnianym wiaderku.



Il. 6. Wzory ubiorów dla dziewczynek

Źródło: „Tygodnik Mód i Powieści” 1895, nr 52 (dodatek „Ubiory i roboty”).

### Zabawki naukowe, czyli nauka przez zabawę

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. większość dzieci z zamożnych rodzin pobierała naukę w domu, szczególnie na jej początkowym, elementarnym etapie (Nawrot-Borowska 2011b). Zabawki i gry mogły stanowić atrakcyjne środki dydaktyczne do nauki domowej.

Jeśli były odpowiednio dobrane i wykorzystywane, pozwalały na uprzyjemnienie domowych lekcji, które zamieniały się w zabawę i jednocześnie bawiąc – uczyły. Do nauki przez zabawę można było wykorzystywać zabawki z otoczenia dziecka, ale nie brakowało pomocy przygotowanych specjalnie w celach edukacyjnych, nazywanych zabawkami naukowymi. Szczególnie popularna była *Assarmot – zabawa historyczna*, planszowa gra kostkowa ułożona przez Klementynę z Tańskich-Hoffmanową w latach 30. XIX w., która przez kilka dziesięcioleci przez zabawę uczyła historii najmłodsze pokolenie Polaków.

W czasie długich wieczorów potrzebne są różne zabawki, nie można zawsze czytać, nie podobna biegać przez godzin kilka, nudno i źle nic nie robić; dobrze zająć się niemęczącym przedmiotem, który bawiąc nauczył, a przyjemniej rzeczy już wiadome przypominał. W tym celu ułożona została w kształcie gry już znanej ta historyczna z dziejów ojczystych zabawka, pod tytułem *Assarmot*. Chciejcie przyjąć ją mile

– pisała do dzieci autorka gry (Hoffmanowa 1852: 3). Na początku XX w. na podstawie tej gry opracowano *Zabawę historyczną Piast* (Kabacińska-Luczak 2018). W 1903 r. w czasopiśmie „Mały Świątek”, zachęcając małych czytelników do zabawy, pisano, że jest to zabawka, która

[jest] najpiękniejszą, a powinna być najmiłą każdemu dziecku. Jest to śliczna gra osnuta na tle historii polskiej, złożona z 61 obrazków malowanych przez znanych polskich malarzy: Kossaka, Dębickiego i Winterowskiego. Obrazki te przedstawiają najważniejsze chwile z dziejów polskich i portrety najznakomitszych mężów i kobiet naszych; do obrazków dodane są objaśnienia obejmujące całą książeczkę, z książeczki tej, kto by chciał, mógłby się nauczyć w krótkości całej historii polskiej (*Piast* 1903: 288).

Na rynku dostępne były gotowe zestawy zabawek naukowych oraz edukacyjne gry towarzyskie. Z instrukcjami i objaśnieniami opracowywanymi przez cenionych pedagogów (np. Adolfa Dygasińskiego), tekstami znanych pisarzy (np. Władysława Ludwika Anczyca), w tańszych i droższych (w ozdobnych pudełkach) wersjach trafiały do składów, a stamtąd do dziecięcych pokoi. Na przykład w latach 80. XIX w. w ofercie Wydawnictwa Zabawek i Gier Pedagogicznych A.J. Wiśniakowskiego w Warszawie znajdowały się m.in.: „zabawki, zajęcia, łamigłówki i gry naukowe tak własnego nakładu jako też innych wydawców, wszelkie gry towarzyskie znane dotąd i nowo przygotowane w roku bieżącym (...) wzorki robót damskich, rysunkowe, do malowania i wyrzynania laubzbegą” (*Kalendarz na rok przestępny 1888*: okładka wewnętrzna). Wśród polecanych przez firmę zestawów zabaw dla dzieci były: koszykarstwo, wyszywanie, roboty z grochu, roboty z tektury – oparte na metodzie Froebła (np. *Roboty z grochu według metody Froebła. Zabawa dla dzieci*, objaśniona przez A. Dygasińskiego, w ozdobnym pudełku). Bardzo bogata była oferta łamigłówek geograficznych, zawierająca układanki planiglobu: Europy, Azji, Afryki, Ameryki, Australii, Austrii, Niemiec, Cesarstwa Rosyjskiego, Królestwa Polskiego (pociętego podług guberni i powiatów), a wszystkie dostępne w formatach małych

i dużych, zarówno w języku polskim, jak i niemieckim czy rosyjskim. Ponadto wśród zabawek naukowych, które były dostosowywane do potrzeb młodszych i starszych dzieci, oferowano modele brył i kształtów geometrycznych, łamigłówkę geometryczną, gry geograficzne towarzyskie (np. *Juliusza Verne podróż dookoła ziemi w 80 dniach*), malarstwo za pomocą spryskiwania, układanki kwadratami, małego artystę (zabawę rysunkową), portrety cieniowe królów polskich, loteryjkę geograficzną, loteryjkę z historii naturalnej (*Kalendarz Wileński na rok 1882: XXXV; Jana Jaworskiego kalendarz rodzinny na rok zwyczajny 1878: b.s.*).

### Podsumowanie

Podsumowując podjęte analizy, można stwierdzić, że problematyka porad i wskazówek dotyczących realizacji zabaw i wykonywania zabawek dla dzieci stawała się coraz bardziej popularna w drugiej połowie XIX i na początku XX w., szczególnie dzięki upowszechnianiu psychologii rozwojowej i wychowawczej oraz pedagogii. Inspiracji można było poszukiwać na łamach czasopism kobiecych, pedagogicznych, w prasie dla dzieci, poradnikach metodycznych i literaturze dla najmłodszych.

W czasopismach, jak i poradnikach do organizacji zabaw czytelnicy znajdowali teksty zarówno o charakterze teoretycznym – opisujące specyfikę różnorodnych zabaw dziecięcych (np. ruchowych, muzycznych, plastycznych, robót ręcznych) dostosowanych do określonych grup wiekowych (dzieci młodszych i starszych), do miejsca realizacji (w pomieszczeniach i na świeżym powietrzu), indywidualnych i zespołowych, jak i o charakterze praktycznym, metodycznym – szczegółowo instruujących dorosłych (rzadziej dzieci), jak należy prowadzić poszczególne zabawy, jakich pomocy, zabawek i sprzętów potrzeba do ich realizacji.

Poszukując pomysłów i inspiracji do zajęcia dzieci pożytecznymi i rozwijającymi aktywnościami, warto było korzystać z publikowanych na łamach wskazanych czasopism i poradników metodycznych tekstów i instruktaży dotyczących samodzielnego wykonywania zabawek. Były one bowiem tańsze niż fabryczne, ich przygotowywanie stanowiło rozrywkę i produktywnie zajmowało czas małym wykonawcom, mogły także stanowić atrakcyjny upominek dla rodzeństwa, kolegów czy dzieci z ochronki. Oprócz wskazania niezbędnych do wykonania danej zabawki materiałów, ich rodzaju, ilości, kolorystyki itp., podawano dokładną kolejność wykonywania poszczególnych czynności. Istotne było ukazanie efektu końcowego na grafikach, które ilustrowały wygląd danej zabawki czy innej pracy, zachęcając do jej samodzielnego wykonania.

Zgodnie z zasadą bawiąc – uczyć do nauki poszczególnych przedmiotów pomocne były zabawki i gry edukacyjne, których na rynku nie brakowało – od gier kostkowych, przez loteryjki historyczne, przyrodnicze, geograficzne, popularne zabawki freblowskie, układanki, mozaiki, po figury zwierząt, roślin czy wojska z papieru do kolorowania i wycinania.



Co współcześnie jest istotne dla osób realizujących zabawy czy warsztaty dla dzieci, np. lekcje muzealne z wykorzystaniem zabawek i zabaw z przeszłości, przywoływane w niniejszym tekście materiały źródłowe o charakterze poradnikowym i metodycznym dostępne są online w zasobach Federacji Bibliotek Cyfrowych i mogą być z powodzeniem wykorzystane do organizacji zajęć z dziećmi. Większość z nich cechuje bowiem uniwersalizm i ponadczasowość.

## Literatura

- Bielizna z cienkiego materiału dla lalki, lalka w sukience i marynarskim płaszczku* (1914). „Bluszcz”, 3 (dodatek „Wzory ubiorów i robót”).
- Bilewicz-Kuźnia B. (2000), *Dar zabawy. Metodyka i propozycje zajęć z dziećmi według założeń pedagogicznych Froebela*. Lublin, Froebel.pl Sp. z o.o.
- Bilewicz-Kuźnia B. (red.) (2017), *Zabawa i zabawki. Konteksty, wartość, znaczenia*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Dereżyński M. (1936), *Antoni Stefański. Wielkopolski pisarz ludowy*. Szamotuły, Wydawnictwo Drukarni Nakładowej J. Kawalera.
- Dziecinne ogrody. Nowa metoda wychowania i nauczania Fryderyka Froebela* (1864), tłum. K. Kuwiczyska. Drezno, nakładem autorki.
- Gry i zabawki dla dzieci. Naśladowane z francuskiego. Z dziesięcią rycinami kolorowanymi* (1851). Warszawa, nakł. J. Berenstejna Księgarza.
- Gry i zabawy na wolnym powietrzu* (1898), oprac. Stary Maciej. Mikołów, Wydawnictwo K. Miarki.
- Gry umysłowe* (1899), zebrał i oprac. Stary Maciej. Mikołów, Wydawnictwo K. Miarki.
- G.Z. (1903), *Przyjaciel dziatwy. Fryderyk Froebel*. „Kronika Rodzinna”, 6.
- Hoffmanowa z Tańskich K. (1852), *Assarmot. Zabawa historyczna ułożona przez autorkę Pamiętki po dobrej matce*. Warszawa, M. Orgelbrand.
- Jakubiak K. (2015), *Od idei poznania dziecka do pedologii jako nauki o dziecku*. „Problemy Wczesnej Edukacji”, 2(29).
- Jakubiak K., Nawrot-Borowska M. (2021), *Dziecko i dzieciństwo na ziemiach polskich w źródłach narracyjnych i ikonograficznych z drugiej połowy XIX i początku XX wieku*. Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Jana Jaworskiego kalendarz rodzinny na rok zwyczajny 1878* (1878). Warszawa, Gebethner i Wolff.
- J.S.D. (1908), *Nowe prądy w szkolnictwie*. „Społeczeństwo”, 29.
- K.S. (1903), *Zabawki magnetyczne*. „Moje Pismo”, 49.
- Kabacińska-Luczak K. (2018), *Gry patriotyczne w II połowie XIX i na początku XX wieku na przykładzie gry „Piast”*. „Studia Edukacyjne”, 51.
- Kabacińska-Luczak K., Nawrot-Borowska M. (2018), *O zwykłych przedmiotach w niezwykłej codzienności. Bożonarodzeniowe zabawki dla dzieci na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kalendarz na rok przestępny 1888. Kolęda dla gospodyń przez autorkę 365 obiadów* (1888). Warszawa, Gebethner i Wolff.
- Kalendarz Wileński na rok 1882* (1882). Wilno, nakł. E. Orzeszkowej i Spółki.

- Kaufman M. (1908), *Nowe prądy w szkolnictwie amerykańskim i niemieckim. Odczyt wygłoszony dnia 3 kwietnia 1908 r. w Kole rodziców i wychowawców*. Łódź, czcionkami A. Karskiego.
- Kielbasa M., Socha M. (red.) (2019), *Zabawki dziecięce – wybrane konteksty teoretyczne, badawcze i praktyczne*. Nowy Sącz, Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu.
- Kilka słów o metodzie froebelskiej jako wstęp i wskazówka jej użycia w wychowaniu rodzinnym i ogródkach dziecięcych* (1869). Warszawa, nakładem Red. „Przeglądu Tygodniowego”.
- Kustos S. (2000), *Friedrich Froebel. Życie. Edukacja. Inspiracja*. Lublin, Froebel.pl. Sp. z o.o.
- Lalki w altance nadmorskiej* (1895). „Tygodnik Mód i Powieści”, 51 (dodatek „Ubiory i roboty”).
- Lalki w ubraniach wieśniaków bałeńskich i meble drewniane* (1895). „Tygodnik Mód i Powieści”, 50 (dodatek „Ubiory i roboty”).
- M.A.-G. (1909), *Roboty z pudełek od cygar i papierosów*. „Moje Pisemko”, 55/56.
- Mądra rybka* (1906). „Moje Pisemko”, 9.
- M.B. (1906), *Phywająca rybka papierowa*. „Moje Pisemko”, 5.
- M.B. (1909), *Co można zrobić z miększu chleba?* „Moje Pisemko”, 17.
- Moraczewska B. (2015), *Prekursorka instytucjonalnego wychowania małych dzieci w Polsce – Maria Weryho-Radziwillowiczowa (1858–1944)*. „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, 12.
- Nawrot-Borowska M. (2011a), *Zabawy dzieci polskich w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. w świetle zapatrywań teoretycznych*. W: B. Stawoska-Jundziłł (red.), *Prace Katedry Historii Edukacji i Wychowania w Rodzinie. Kultura. Edukacja. Rodzina. Gender studies. Antyk – Polska*. T. 2. Bydgoszcz, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Nawrot-Borowska M. (2011b), *Nauczanie domowe na ziemiach polskich w II połowie XIX i początkach XX wieku – zapatrywania teoretyczne i praktyka*. Bydgoszcz, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Nawrot-Borowska M. (2013), *Zabawy i zabawki dziecięce w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku – wybrane problemy z wykorzystaniem grafik z epoki*. „Biuletyn Historii Wychowania”, 30.
- Nawrot-Borowska M. (2016), *Zabawy, zabawki i zajęcia dla dzieci na początku XX wieku na łamach czasopisma „Dziecko”*. W: J. Kita, M. Korybut-Marciniak (red.), *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*. T. 5: *Świat dziecka*. Łódź–Olsztyn, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Nawrot-Borowska M. (2018a), *Wskazówki do samodzielnego wykonywania zabawek z papieru na łamach „Mojego Pisemka” z lat 1902–1915*. „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce”, 13, 3(49).
- Nawrot-Borowska M. (2018b), *Zabawki dziecięce na grafikach dodatków modowych prasy kobiecej w XIX wieku*. W: I. Michalska, G. Michalski (red.), *Zachować dla przyszłości. Sprawy szkolnictwa, oświaty i opieki w przekazie prasowym XIX i początków XX wieku*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Nawrot-Borowska M. (2021), *Problematyka wychowania domowego na łamach czasopisma „Dziecko” (1913–1915)*. „Przegląd Pedagogiczny”, 1.
- Piast. Zabawa historyczna* (1903). „Mały Świątek”, 36.
- „Przegląd Pedagogiczny” 1882–1905. *Dzieje wydawnictwa oraz spis rzeczy i autorów* (1907), oprac. A. Białowiejski i in. Warszawa, druk. Wł. Łazarskiego.
- Przyłuski J. (1903), *Odrodzenie młodzieży przez prace ręczne (sloyd)*. Warszawa, skład główny w księgarni Szczepkowskiego.
- Quick R.H. (1895), *Reformatorzy wychowania. Zasady wychowania nowoczesnego*. Warszawa, Wydawnictwo „Przeglądu Pedagogicznego”.

- Statek parowy* (1904). „Moje Pisemko”, 4.
- Szczęсна (1903), *Slojd*. „Dobra Gospodyni”, 42.
- Sztuka wychowawczego bawienia dzieci według metody Fr. Froebela, twórcy ogródków dzieciennych w Niemczech. Układanie patyczkami. Z dodatkiem powiastek dla dzieci i młodzieży* (1860). Warszawa, J. Jaworski.
- Światelko. Zbiór powiastek i wierszyków dla małych dzieci. Dodatek do „Małego Światka”* (1903). Lwów, w drukarni „Dziennika Polskiego”.
- Weryho M. (1890), *Śpiewy i zabawy dziecięce w pokoju i w ogrodzie, gry marsze i śpiewki z towarzyszeniem fortepianu oraz gry w piłkę i gry towarzyskie. Książeczka dla matek i wychowawczyń*. Warszawa, M. Arct.
- Weryho M. (1900), *Jak zająć dzieci w wieku przedszkolnym. Pogadanki, rozmowy, zabawy i robótki*. Petersburg, K. Grendyszyński.
- Wesołe chwile. Gry i zabawy towarzyskie w domu i poza domem* (1898), z wielu rycinami, oprac. Stary Maciej. Mikołów, Wydawnictwo K. Miarki.
- Wzory ubiorów dla dziewczynek* (1895). „Tygodnik Mód i Powieści”, 52 (dodatek „Ubiory i roboty”).
- Wzory ubiorów dla lalek – kostiumy spacerowe, sukienka, poduszka dla lalki* (1876). „Bluszcz”, 50 (dodatek „Wzory ubiorów i robót”).
- Zabawy, gimnastyka i pogadanki w szkółce freblowskiej. Z 99 ilustracjami* (1899), zebrała i ułożyła W. Puffke. Poznań, nakładem księgarni A. Cybulskiego.
- Żółtyński D. (1912), *Roboty ręczne w szkole początkowej*. „Nowe Tory”, z. 4.
- Żołądź-Strzelczyk D., Gomułka I., Kabacińska-Łuczak K., Nawrot-Borowska M. (2016), *Dzieje zabawek dziecięcych na ziemiach polskich do początku XX wieku*. Wrocław, Wydawnictwo Chronicon.